

УДК 903.23(477)«653»

Готун І. А., Гунь М. О.

КЕРАМІЧНИЙ КОМПЛЕКС ПОСЕЛЕННЯ ХОДОСІВКА-РОСЛАВСЬКЕ ЯК ПОКАЗНИК ДУХОВНОЇ КУЛЬТУРИ МЕШКАНЦІВ

Окремі риси матеріальної культури жителів селища рубежу XI–XII–XIV ст. Ходосівка-Рославське вже описано в літературі, тому публікацію присвячено деяким аспектам духовної культури мешканців. Розгляд специфіки орнаменталізації і таврування керамічного посуду, з одного боку, засвідчує панування загальноноруських тенденцій у традиціях населення, з другого – дозволяє констатувати неординарність пам'ятки як соціально-економічного феномену.

Ключові слова: поселення Ходосівка-Рославське, давньоруська доба, керамічний посуд, тавра, орнамент.

Поселення давньоруської та монгольсько-литовської доби в урочищі Рославське у складі Ходосівського археологічного комплексу в південних передмістях Києва відкрите 2007 р. і щорічно досліджуються Північною постійно діючою експедицією Інституту археології НАН України за участі студентів-практикантів і волонтерів з КНУ ім. Тараса Шевченка, НПУ ім. М. Драгоманова, НаУКМа та інших ВНЗ¹. Накопичений за кілька сезонів матеріал з пам'ятки характеризується високим ступенем наукомісткості. І хоч висновок про високий рівень розвитку давньоруських селищних структур та паритетні відносини між містом і селом у середньовічні часи, зроблений у результаті здійснених протягом останньої чверті XX ст. широкомасштабних досліджень південноруського села [26, с. 140; 28, с. 209], не потребує додаткової аргументації, поселення привертає увагу низкою рис, які вирізняють його поміж інших селищ [9, с. 25–34]. Результатам робіт 2007–2011 рр., крім щорічних повідомлень у збірці «Археологічні дослідження в Україні», присвячено кілька публікацій про деякі особливості мате-

ріальної культури мешканців пункту [7, с. 86–103; 8, с. 112–126; 10, с. 185–200; 12, с. 5–7], але під час розкопок зібрано знахідки, що висвітлюють і певні аспекти духовної сфери жителів. Рис останньої простежено і за специфікою керамічного комплексу, де матеріальним віддзеркаленням нематеріальних явищ є як оздоблення, що відображає ідеологічні уявлення і постійне прагнення до краси та досконалості, так і таврування.

У прикрашанні посуду виділяють технологічний і стилістичний аспекти. Перший включає інструменти і способи нанесення орнаменту, другий – композиційні складові візерунку. В системі орнаменталізації відіграють роль хронологічні та етнічні чинники, що демонструє аналіз кераміки південноруського села [33, с. 12]. Але коли вплив датування стосується поселення Ходосівка-Рославське, етнічні компоненти виразно виділяються за дослідженнями не одного пункту, а ширших територій, де певні орнаментальні мотиви виступають локальним варіантом традиційності та спадковості вузької групи. Оскільки орнамент загалом – певна система символів, останні не виникали самі, а були результатом формування гончарських традицій як стійких навичок, що передавалися із покоління в покоління від майстра до учня переважно за принципом кровної спорід-

¹ Користуючись нагодою, автори висловлюють щире вдячність за участь у дослідженнях старшому викладачеві кафедри культурології О. В. Бондарець і всім студентам, які в експедиції залишили по собі добру пам'ять.

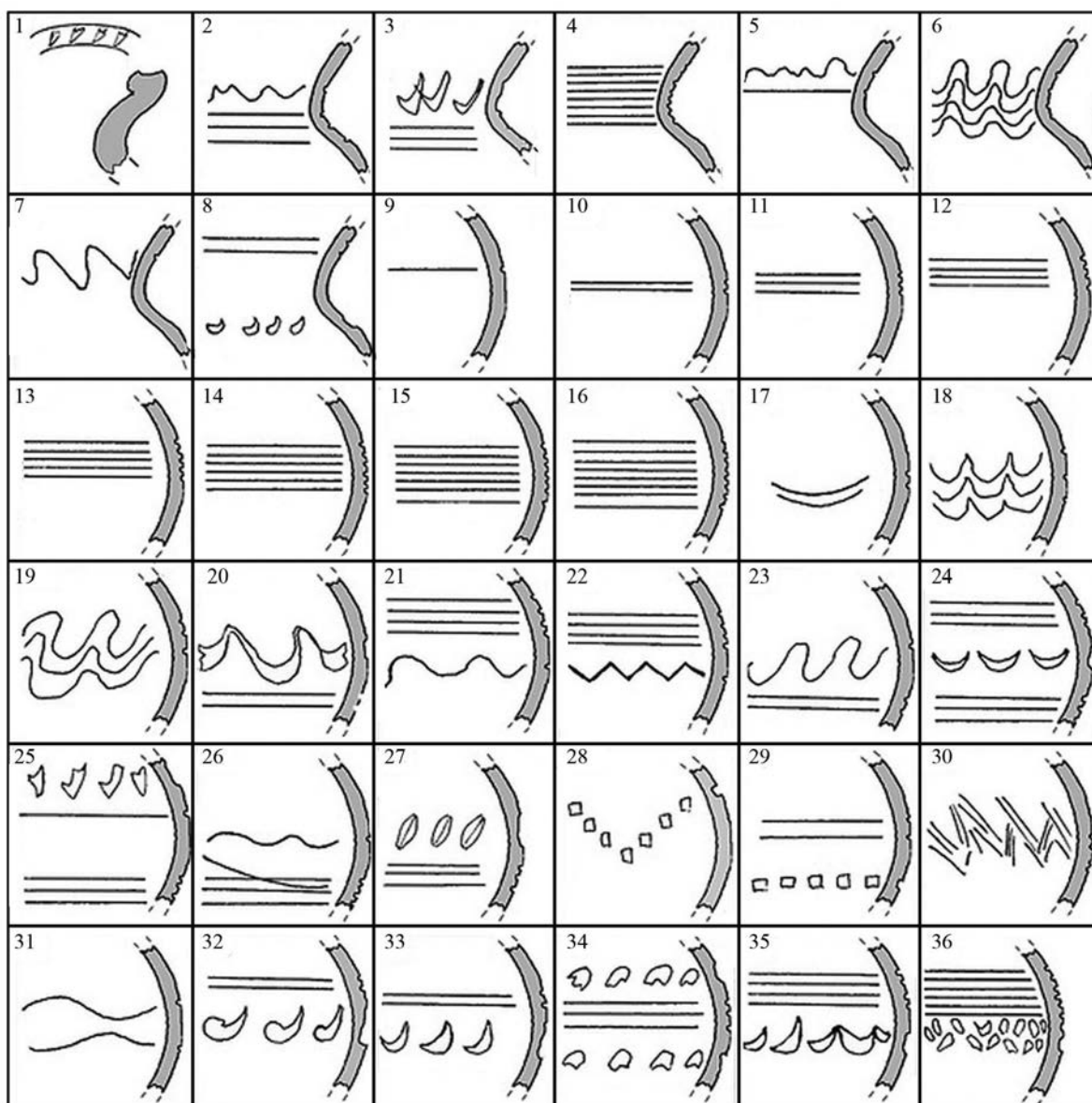

Рис. 1. Тавра на денцях посуду з поселення Ходосівка-Рославське

неності. Гончари мали окремий статус у суспільстві і намагалися не допускати в своє середовище сторонніх та тримати секрет ремесла всередині роду чи групи для зменшення конкуренції. Оскільки діяльність майстрів була оповита таємницею, їхнє оточення вважало, що виготовлення посуду не обходилося без впливу нечисті [37, с. 245–250]. Обмеженість числа причетних до виробництва осіб і спадковість справи призвели до стійкості орнаментального підходу, тому закономірності оздоблення давньоруського посуду простежено досить чітко.

У літературі відзначено певні особливості орнаментування виробів. Так, на селищі Автуничі, що властиво південноруським землям загалом, горщики X – першої половини XI ст. оздоблювали переважно прямими лініями повністю або на 2/3

висоти. При деяких вадах виготовлення на повільному колі та випалювання у недосконалих тепло-технічних пристроях орнамент відволікав увагу від недоліків форми чи тіста. У XI ст. з поліпшенням техніки формування та випалу втіленням естетичного ідеалу стають самі горщики – світлоглиняні, симетричні, стрункі, тонкостінні, що призводить до різкого зменшення площі орнаменту. Надалі візерунок знову слугує вдосконаленню зовнішності виробу, хоч у XII–XIII ст. прикрашають переважно лише плічко [6, с. 70]. Схожа картина спостерігається і на інших пам'ятках. Зокрема, на Сампсонієвому Острові, одному з пунктів посульського пограниччя Русі, на рубежі X–XI ст. і на початку XI ст. орнаментувалося небагато посуду, скоротились і площі прикрашеної поверхні виробу; в XII–XIII ст. традиції декорування, вочевидь,

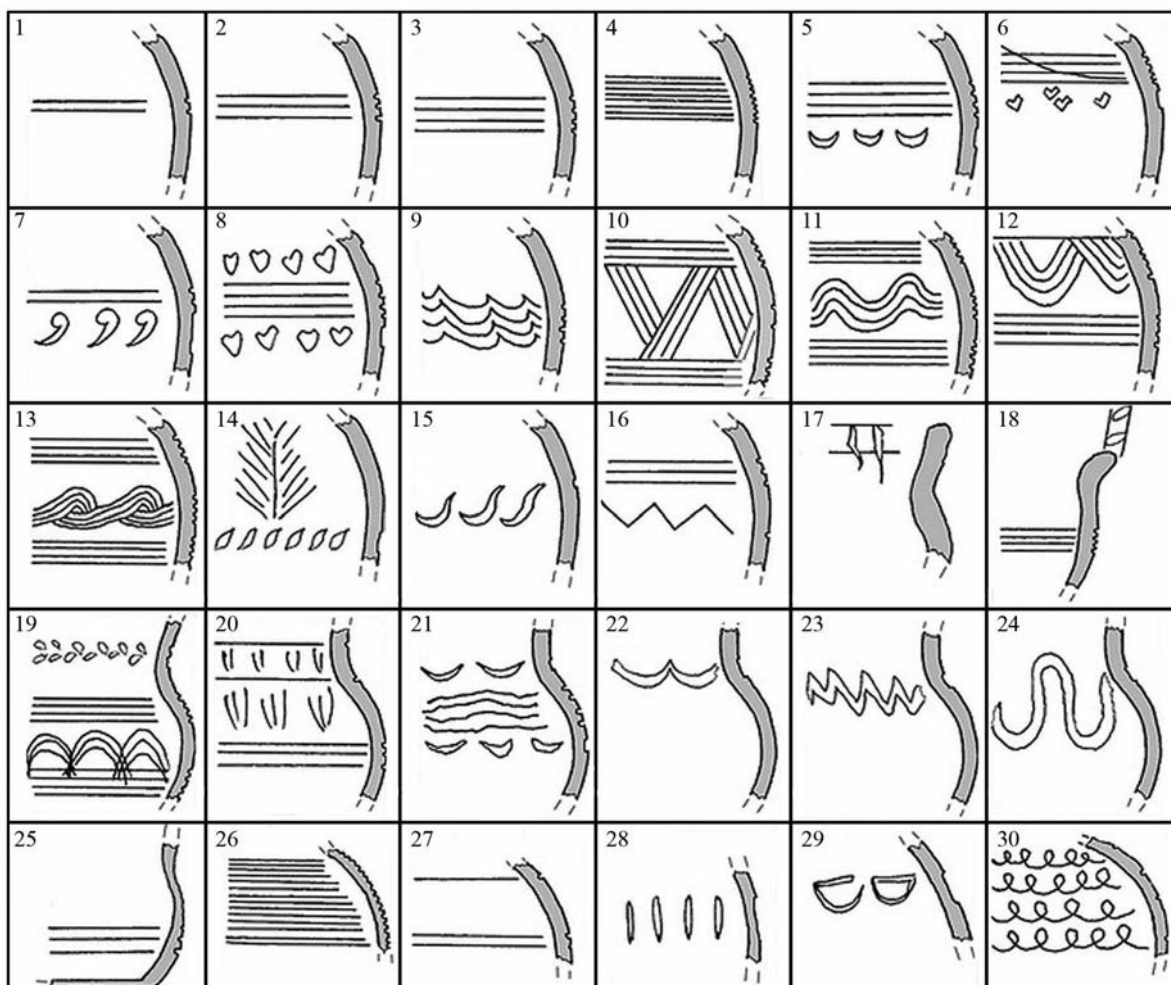

Рис. 2. Схеми орнаментів на кухонному посуді з селища

устоялись і орнаментувати почали плічка майже всіх посудин [24, с. 140].

Ця загальноруська тенденція панує і пізніше, що можна пояснити спрощенням і прискоренням процесу виробництва з ринковою орієнтацією. Основними композиційними елементами, починаючи з X ст., виступають різні прямі та хвилясті лінії, трапляються рельєфні валики, дуги, завитки, насічки, насіннеподібні та нігтьові відбитки, наколи, зубчастий штамп, які зустрічаються як поодиноці, так і в різних поєднаннях. Селище Ходосівка-Рославське – не виняток. Тут практично весь кухонний посуд орнаментований по плічку, в поодиноких випадках скупі прикрашені шийки та вінця. Найчастіше трапляються різні прямі лінії. Таке вирішення просте і швидке у виконанні. Подальші композиційні підходи поєднують два елементи, одним із яких лишаються прямі лінії (рис. 1). Враховуючи датування переважної більшості кераміки з пам'ятки XII–XIII ст., важко судити про орнаментальні традиції більш раннього та більш пізнього періодів, тому схеми орнаменту посуду з поселення подано не за хронологічним, а

за типологічним принципом. На відміну від кухонного, столовий посуд оздоблений значно багатше. Окрім зазначених вище елементів, використовували геометричні та рослинні візерунки, найрізноманітніші види хвиль, плетінок, насічок (рис. 2, 1–25). Окремо варто вказати на орнаментальні мотиви тарного посуду, які, окрім різних прямих ліній, представлено вертикальними насічками, поясом півкіл, композицією з кількох рядів завитків, причому кожен наступний ряд ширший за попередній (рис. 2, 26–30). Подібний орнамент в один ряд відомий на корчазі з Києва [38, с. 28, 265, табл. 19, 6].

В оздобленні посуду фахівцями простежено певні регіональні особливості: для Середнього Подніпров'я характерне поєднання прямих ліній і насіннеподібних насічок, тоді як на Подністров'ї переважає комбінування прямої лінії з хвилею [4, с. 43; 32, с. 72]. На досліджуваному поселенні хвиля зустрічається рідше, ніж різноманітні насічки, і кераміка Ходосівки-Рославського загалом досить бідна за орнаментальними мотивами. Але це не свідчить про примітивність, оскільки подібна ситуація простежується в пунктах з високим

рівнем розвитку, зокрема в Києві [45, с. 63], Григорівці [32, с. 72], цей елемент швидше виступає ознакою уніфікації і стандартизації в умовах ринку.

Інструменти для нанесення орнаменту на кераміку селища Ходосівка-Рославське були простими. Це різної ширини загострені паличка чи кістка, пласкі, підокруглі чи підквадратні у перетині та набір три- і чотиризубих гребінок із зубцями різної ширини. В єдиному випадку відзначено орнамент, виконаний інструментом, що залишає відбиток у вигляді прямого кута. Часто гончар наносив «галочки» нігтем. Візерунок був глибоким і чітким, хоч іноді зустрічаються фактично подряпини, ледь помітні на поверхні. Показово, що переважна більшість горщиків оздоблена охайно, хоч кількісно чимало фрагментів мають сліди недбалого роботи майстра.

У тавруванні кераміки втілено стилістичний бік гончарства, специфічні елементи традиційності й духовності давніх майстрів. На думку дослідників, знаки наносилися лише на посуд, виготовлений на легкому гончарному колі зі зйомною підставкою [39, с. 26]. Ринкова орієнтація і масове запровадження важкого гончарного

кола призвели до зрізання горщика з поверхні ниткою. Відповідно, тавра побутують у X – середині XII ст. і поступово зникають до XIII ст. [4, с. 31; 30, с. 295–298]. Існує думка, що кожен візерунок тавра унікальний і ніколи не зустрічається двічі. Навіть тамги з аналогічними мотивами, виготовлені одним майстром, матимуть низку морфологічних відмінностей [4, с. 37; 17, с. 444]. Але на деяких пам'ятках, зокрема в Автуничах, Вишгороді, Києві, знайдено тавра, виготовлені з однієї матриці, причому, в останньому випадку у місці складування керамічної продукції першої половини XII ст. на Подолі відзначено наявність серій від 2 до 22 повторень [6, с. 72; 31, с. 169; 41, с. 119]. Дослідниками також відзначено підправління пласкими неширокими інструментами непросушеного тавра для отримання більш чіткого візерунка [42, с. 189–190].

Тривалий час рельєфні знаки на денцях посуду вважали магічними язичницькими символами для оберігання виробу та його власника від злих сил. Цю думку відстоювали, зокрема К. П. Тишкевич та В. І. Сізов на початку XX ст. [40, с. 175]. Автори аргументували таку точку

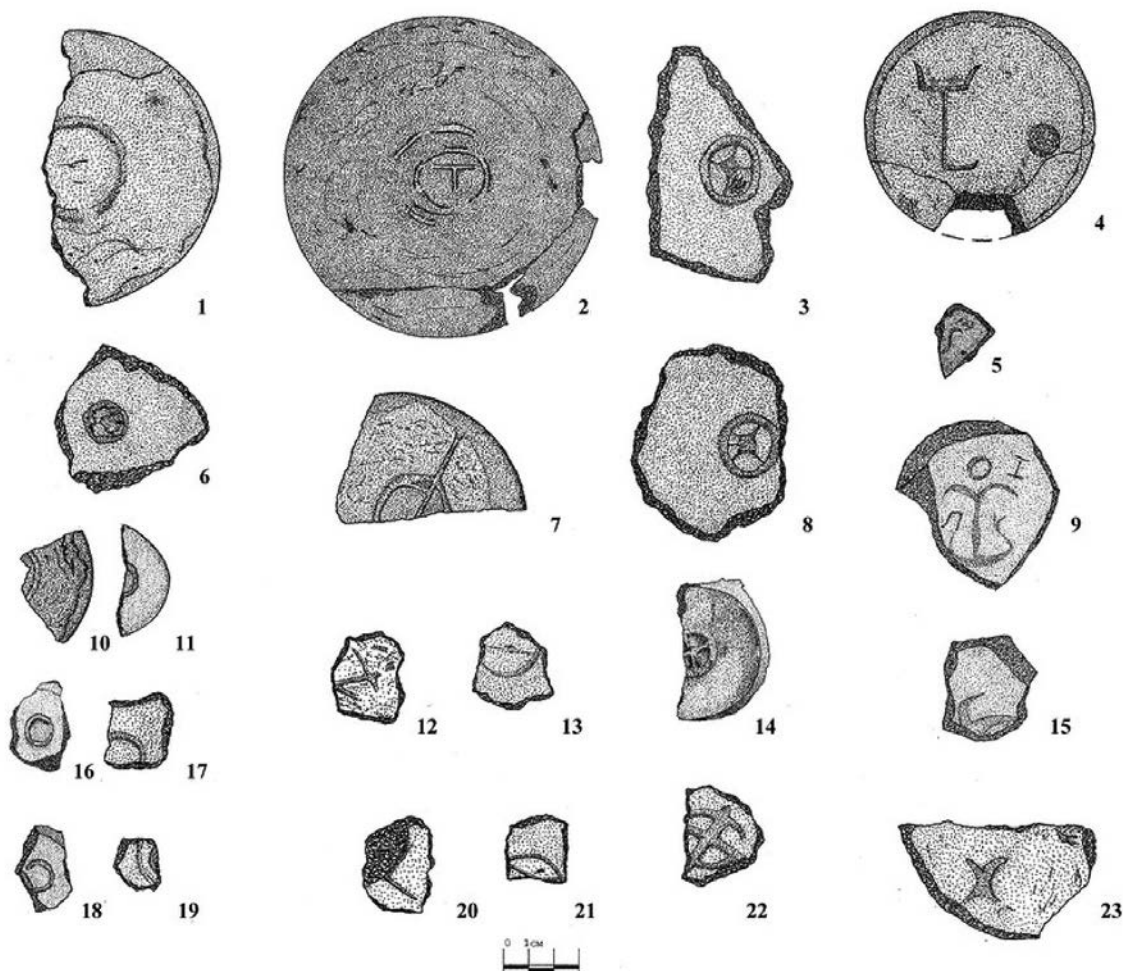

Рис. 3. Схеми орнаментів на столовому (1–25) і тарному (26–30) посуді з поселення

зору таємничістю та рідкісністю символів. Повторюваність мотивів на різних територіях також наштовхувала на думку щодо релігійно-символічного значення тамг. Підходи сучасних дослідників розділилися. Частина підтримує погляди Б. О. Рибакова на тавра як знаки майстра, що передавалися у спадок і ускладнювалися від покоління до покоління [40, с. 177–179], інші продовжують відстоювати ідею магичності і вважають, що знаком-оберегом помічався кожен перший горщик з партії, а для наступної майстер брав інший знак, подібний до попереднього [30, с. 295–298]. Р. С. Орловим запропоновано ще одне пояснення: тамги могли позначати міри об'єму; у результаті чого кухонний посуд додатково отримує функцію тарного, що певною мірою відображає специфіку державної податкової системи. Ідея ґрунтується на свідченнях письмових джерел та результатах дослідження посуду з відомих гончарних центрів – Білгорода, Вишгорода, Автуничів, а також низки городищ [31, с. 165–173]. Це пояснює наявність тамг на незначній кількості посуду, але загалом питання про таврування кераміки залишається відкритим.

Незалежно від трактування рельєфних знаків на денцях посуду, селище Ходосівка-Рославське демонструє своєрідність і різноплановість тавр, хоч аналогічних знахідок досить небагато: у 2007–2011 рр. їх зібрано 22 фрагменти (рис. 3).

Найчисленніші – солярні знаки у вигляді рельєфних кіл (6 фрагментів), виділені за матеріалами синхронних пам'яток у групу А типу I [4, с. 31]. Такі тавра були поширені практично по всій території Київської Русі; вони відомі у Києві, Вщижі, Луцьку, Губині, Гринчуку, Старій Рязані, Смоленську [4, с. 31; 15, с. 87–89, рис. 7, 8]. Їхнє ускладнення – коло із вписаним хрестом (5 фрагментів), що відповідає типу I, виду I [4, с. 32–33] з аналогіями в Києві, Автуничах, Григорівці, Смоленську, Рязані. Одним екземпляром репрезентовано тип II, що має вигляд солярного знаку з двох концентричних кіл; такі тавра траплялись у Києві, Юр'єві, Гринчуку, Комарівці, Григорівці, Автуничах, Суздалі, Смоленську, на Бородинському городищі [4, с. 35; 15, с. 87, 88, рис. 7; 29, с. 57]. Три екземпляри представлено солярними знаками у вигляді рельєфного кола, перекресленого прямою лінією. Сюжет відомий у Чернігові [27, с. 184], на Водянському городищі в межах руської колонії на території Поволжя [34, с. 90, 91] та інших пунктах. Один фрагмент, найімовірніше, представляє стилізовану свастику з широкими променями. Свастики були поширені на всій території Русі, а саме таке її виконання має аналогії в Автуничах та ін. [29, с. 57].

Окрему групу таврованої кераміки становлять тавра-літери, які трапляються дуже рідко. Літера «А» зафіксована на таврі у Коршеві [13, с. 237], вона ж вписана у коло – на одному з поселень Пруто-Дністровського межиріччя [23, с. 94, рис. 45, 17]. Літера «Ж» відзначена у Ленківцях, Коршеві, Луцьку, на Водянському городищі [20, рис. 29, 20; 35, с. 88, рис. 21; 43, с. 118, рис. 100, 1; 44, с. 124, рис. 12, 3]. Тавро із зображенням літери «Е» відоме з Ленківців, Холма та Луцька [3, с. 45, рис. 7, 12; 20, рис. 29, 20; 43, с. 148, рис. 128, 10]. Сюжет із вписаною в коло літерою «Н» виявлений у Ленківцях, Крутилові та на Водянському городищі [35, с. 88, рис. 24, 4; 44, с. 124, рис. 12, 17; 46, рис. 3, VI], літера «S» – на території феодальної садиби в Чорнівці та на поселенні Ігрень, а дзеркальне зображення останньої, що надає символу обрисів рукописної «g», – на селищі Дніпровське [5, табл. 13, 14; 18, с. 79, 81, рис. 42, 5, 21]. Сюжети із зображеннями літер «ω» та «Ч» відомі також у Чорнівці [5, табл. 13, 12, 16]. Знаки з літерою «И», вписаною в коло літерою «И», та літерою «С» у колі з променями репрезентують знахідки з передгороддя Чернігова [27, с. 184].

На поселенні Ходосівка-Рославське варіантів тавр з літерами три. Одне має форму друкованої літери «Т», вписаної у подвійне коло (рис. 3, 2), друге нагадує рукописну «x» (рис. 3, 23). Аналогів їм не знайдено. Найцікавішим виявився сюжет, де зображення нагадує перевернутий якір з кружечком чи літерою «О» згори по довгій осі (рис. 3, 9) та знаками у вигляді літер «I», «K», «L» [9, с. 27, рис. 3].

Крім охарактеризованих знаків, на поселенні відзначено два випадки наявності двозубців (рис. 3, 4, 5). Один із них представлено половиною дзвоноподібного двозубця з плавно загнутим зубцем (протилежний не зберігся), другий – підпрямокутний, з асиметрично розведеними та відхиленими назовні зубцями на вертикальній ніжці із загнутим праворуч під кутом 90° краєм [11, с. 89, рис. 1, 1]. Двозубці традиційно вважають князівськими знаками Рюриковичів, у різноманітних варіантах вони відомі по всіх землях Русі не лише на гончарній продукції. Такі знахідки траплялись у Києві, Білгороді, Вишгороді, Каневі, Родні, Чернігові, Острі, Ізяславлі, Дорогобужі, Пліснеську, Курську, Володимирі, на городищі Вал [2, с. 232, рис. 12; 14, с. 67, рис. 15: 12–16, 19–21, 16: 20, 21; 15, с. 87–89, рис. 7, 8; 16, с. 316–337, табл. 1, рис. 3: 7–9, 11–16, 5: 4, 6: 24, 28, 7: 5, 6, 12, 8: 22, 23, 9: 3, 4, 17, 20, 12: 13; 19, с. 347, рис. 82: 26, 27; 21, с. 92, рис. 3: 21; 27, с. 184; 30, с. 295–297, рис. 129; 36, с. 64, рис. 56: 24; 38, с. 26, 264,

табл. 18; 40, с. 494]. Донедавна князівські знаки відносили до рис лише адміністративних центрів – міст і великих городищ, але двозубці виявлено у Григорівці, Ревутовому [32, с. 69, 70], а тепер і в Ходосівці-Рославському. Найімовірніше, вони є знаками власності, що означає входження майстра до складу вотчинних ремісників, дуже тісно, на думку фахівців, пов'язаних з княжим двором [40, с. 363–367]. Двозубці дзвоноподібних обрисів пов'язують із Мстиславом Володимировичем, який займав київський стіл з 1125 по 1132 р. [41, с. 118, 119, рис. 66: III: 3] та Всеволодом Мстиславичем, час князювання якого у Києві приходить на 1139–1146 рр. [14, с. 69], а також атрибуують як символ суздальських нащадків Юрія Долгорукого, який сидів у Києві в 1155–1157 рр. [16, с. 337; 22, с. 234, 239, рис. 3: 8; 32, с. 69]. Крім того, подібні обриси мала тамга Чернігівського князівства. Її використовував Всеволод Ольгович, що у 1139–1146 рр. володів відібраним у Мономаховичів київським столом [1, с. 36, 38, табл. XI: 169]. Щодо підпрямокутних двозубців – висловлено думку про їхній зв'язок зі Святославом Ігоровичем (945–972 рр.) і його нащадками до Ярослава Мудрого, період князювання якого охоплює 1016–1054 рр. [32, с. 69]. Прямокутну основу мала частина знаків і Мстислава Володимировича [14, с. 69; 41, с. 118, 119, рис. 66, III: 1, 2, 4], але для відомих із них характерний короткий центральний стрижень, а у деяких випадках – вищі і розташовані ближче один до одного зубці. У нашому випадку символ, імовірно, належав близькій рідні князя або його нащадкам. Фіксація означених сюжетів у Ходосівці підтверджує висновок, що князівські знаки трапляються не лише у містах, а й на відкритих пунк-

тах, та дозволяє припустити, що їхня поява може зумовлюватися належністю села і майстрів до князівських володінь. Враховуючи нестратифікованість пам'ятки Ходосівка-Рославське та неможливість датування нижніх частин і донець посуду за відсутності вінець, точний період побутування тавр визначити важко. Знаки Мстислава і Всеволода відповідають першій половині XII ст., тому їх, як і решту тавр, зі значною ймовірністю варто відносити до XII ст. Деяко видозміненими вони могли сягати і другої половини століття. Враховуючи, що давньоруський матеріал у нашаруваннях селища репрезентований керамікою саме XII – першої половини XIII ст. (за винятком незначного числа уламків кінця XI – рубежу XI–XII ст.), означені паралелі можуть бути підставою для припущення про належність селища до великокнязівського домену і гіпотетичної ідентифікації його власників. Такі пункти, а саме Дорогинка, Ліскове та ін., відомі за результатами широкомасштабного вивчення південноруського села [25, с. 7–8].

Розгляд зазначених особливостей керамічного комплексу поселення в Рославському біля Ходосівки призводить до висновку, що в орнаментальному і технологічному аспектах він відповідає давньоруській системі традицій і способів виробництва. Якість тіста, випал і обробка поверхні кухонних горщиків були не винятком, а закономірною тенденцією, зумовленою прискоренням темпів орієнтованого на ринок виробництва і впровадженням у побут виділеного фахівцями ножного ротаційного кола типу II. Такий стан гончарства не впливав на якість виробництва, наприклад полив'яного посуду, і посередність горщиків не означала непрофесійність майстрів, доказом чому є вишукані зразки столової кераміки.

Список літератури

1. Анохин В. А. Свинцовые пломбы Великого княжества Киевского (X–XIII вв.) / В. А. Анохин. – К. : Стило, 2012. – 64 с. + 16 с. ил.
2. Брайчевська О. А. Дослідження ділянки Подолу по вул. Спаській у 1988–1989 рр. / О. А. Брайчевська, П. М. Михайлов, М. А. Сагайдак // Стародавній Київ. Археологічні дослідження 1984–1989 рр. – К. : Наукова думка, 1993. – С. 217–237.
3. Возний І. П. Археологічні дослідження на Ленковецькому поселенні в 2002 р. / І. П. Возний // Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології. – Чернівці, 2005. – Т. I (19). – С. 37–46.
4. Возний І. П. Типологія клейм та орнаментация горщиків з території між верхнім Сірегом і Середнім Дністром (X – перша половина XIII ст.) / І. П. Возний // Археологія. – 2010. – № 4. – С. 31–44.
5. Возний І. П. Чорнівська феодальна укріплена садиба XII–XIII ст. / І. П. Возний. – Чернівці : Рута, 1998. – 153 с.
6. Готун І. Автуніч – селище гончарів X–XIII століть / І. Готун, Л. Шевцова // УГ за рік 1994. – Опішне : Українське народознавство, 1995. – Кн. 2. – С. 62–76.
7. Господарство і побут мешканців селища Ходосівка-Рославське / І. А. Готун, Ю. О. Грицик, О. М. Казимір, А. М. Сухонос // Археологія. – 2013. – № 4. – С. 86–103.
8. Готун І. А. Майстерня з обробки бурштину на давньоруському селищі Ходосівка-Рославське [Електронний ресурс] / І. А. Готун, А. М. Сухонос, О. М. Казимір // Археологія. – 2010. – № 1. – С. 112–126. – Режим доступу: <http://www.stationline.org.ua/index.php/arhiologiya/36/3046-majsternya-z-obrobki-burshhtinu-na-davnoruskomu-selishhi-xodosivka-roslavskie.html>; www.nbu.gov.ua/portal/soc.../Gotun.pdf. – Назва з екрана.
9. Готун І. А. Неординарність давньоруського села на прикладі селища Ходосівка-Рославське / І. А. Готун // Археологія. – 2008. – № 3. – С. 25–34.
10. Готун І. А. Реконструкція життєвого укладу мешканців селища Ходосівка-Рославське за особливостями залізних виробів / І. А. Готун, А. М. Сухонос, О. М. Казимір // Експериментальна археологія: досвід моделювання об'єктів та виробництв / Археологія і давня історія України. – К., 2013. – Вип. 10. – С. 185–200.
11. Готун І. А. Розкопки селища Ходосівка-Рославське / І. А. Готун, А. М. Сухонос, О. М. Казимір // АДУ. – 2010. – К. ; Полтава, 2011. – С. 88–90.

12. Гунь М. Керамічний комплекс давньоруського поселення Ходосівка-Рославське (за матеріалами досліджень 2010 р.) / М. Гунь // Дні науки історичного факультету : мат-ли IV Міжнародної наук. конф. молодих учених, присв. 20-річчю Незалежності України : у 6 ч. – Ч. 6. – К., 2011. – Вип. IV. – С. 5–7.
13. Гупало В. Д. Гончарные клейма Прикарпатья и Западной Волыни (опыт систематизации) / В. Д. Гупало // СА. – 1985. – № 4. – С. 236–242.
14. Зоценко В. М. Ремісничий осередок XI–XII ст. на Київському Подолі / В. М. Зоценко, О. А. Браїчевська // Стародавній Київ. Археологічні дослідження 1984–1989 рр. – К. : Наукова думка, 1993. – С. 43–103.
15. Ивакин Г. Ю. Раскопки в северо-западной части Подола в 1980–1982 гг. / Г. Ю. Ивакин, Л. Я. Степаненко // Археологические исследования Киева. 1978–1983 гг. : сб. науч. трудов. – К. : Наукова думка, 1985. – С. 77–105.
16. Кадиева В. К. Керамика из усадьбы г. Владимира конца XII–XIII века (по материалам раскопок 1993–1998 гг. в квартале 22) / В. К. Кадиева // Русь в XIII веке: Древности темного времени. – М. : Наука, 2003. – С. 315–339.
17. Каргер М. К. Древний Киев. Очерки по истории материальной культуры древнерусского города / М. К. Каргер. – М.–Л. : Изд-во АН СССР, 1958. – Т. I. – 579 с.
18. Козловський А. О. Історико-культурний розвиток Південного Подніпров'я в IX–XIV ст. / А. О. Козловський. – К. : Наукова думка, 1992. – 184 с.
19. Кучера М. П. Кераміка / М. П. Кучера // Археологія Української РСР : у 3 т. – Т. III. Ранньослов'янський і давньоруський періоди ; [ред. кол. тому: В. Й. Довженко (відп. ред.), М. П. Кучера, А. Т. Сміленко]. – К. : Наукова думка, 1975. – С. 346–352.
20. Кучинко М. М. Волинська земля X – середини XIV ст.: археологія та історія : навч. посібник / М. М. Кучинко. – Луцьк : Вежа, 2002. – 314 с.
21. Кучинко М. М. Некоторые итоги исследования древнерусского городища у с. Городище Луцкого р-на Волинской обл. / М. М. Кучинко // Труды V Международного конгресса археологов-славистов. Киев, 18–25 сент. 1985 г. – К. : Наукова думка, 1988. – С. 89–93.
22. Макаров Н. А. Сфрагистические материалы из Белоозера / Н. А. Макаров, А. В. Чернецов // Древности славян и Руси. – М. : Наука, 1988. – С. 230–241.
23. Михайлина Л. П. Населення Верхнього Попруття VIII–X ст. / Л. П. Михайлина. – Чернівці : Рута, 1997. – 144 с.
24. Моргунов Ю. Ю. Сампсониев Остров: пограничная крепость на посульской окраине Южной Руси в XI–XIII вв. / Ю. Ю. Моргунов. – М. : Наука, 2003. – 187 с., 82 ил. + вклейка (16 ил.).
25. Моця А. П. Южнорусское село: результаты и перспективы исследований / А. П. Моця // Науч. конф. «Древнерусская деревня. Археологическое исследование микрорегионов». Тез. докл. 20–22 февраля 1991 г. – М., 1991. – С. 7–8.
26. Моця А. П. Южнорусское село: результаты и перспективы исследований / А. П. Моця // Славянская археология 1990. Раннесредневековый город и его округа. – М., 1995. – Вып. 2. Материалы по археологии России. – С. 136–141.
27. Моця О. Давньоруський Чернігів / О. Моця, А. Казаков. – К. : Стародавній Світ, 2011. – 314 с.
28. Висновки / О. П. Моця // Село Київської Русі (за матеріалами південноруських земель) / С. О. Біляєва, О. М. Веремейчик, Г. О. Вознесенська та ін. – К. : Шлях, 2003. – 232 с., іл.
29. Поселення X–XIII ст. біля с. Автуничі / О. П. Моця, Р. С. Орлов, В. П. Коваленко та ін // Південноруське село IX–XIII ст. / О. П. Моця, В. П. Коваленко, В. О. Петрашенко. – К. : ІЗМН, 1997. – С. 34–69.
30. Новое в археологии Киева : [коллект. моногр.] / П. П. Толочко, Я. Е. Боровский, Г. А. Вознесенская и др. – К. : Наукова думка, 1981. – 456 с.
31. Орлов Р. С. Правда Руська і керамічне виробництво XI–XII ст. / Р. С. Орлов // Старожитності Русі-України. – К. : Київська академія свробізнесу, 1994. – С. 165–173.
32. Петрашенко В. А. Древнерусское село. По материалам поселения у с. Григоровка / В. А. Петрашенко. – К. : ИА НАН Украины, 2005. – 262 с.
33. Петрашенко В. А. Кераміка X–XIII вв. Среднего Поднепровья / В. А. Петрашенко // Древнерусская керамика. – М. : ИА РАН, 1992. – С. 7–20.
34. Полубояринова М. Д. Русская керамика с Водянского городища / М. Д. Полубояринова // КСИА. – 1972. – Вып. 129. – С. 90–91.
35. Полубояринова М. Д. Русские люди в Золотой Орде / М. Д. Полубояринова. – М. : Наука, 1978. – 136 с.
36. Прищепя Б. А. Дорогобуж на Горині у X–XIII ст. / Б. А. Прищепя. – Рівне : ПП ДМ, 2011. – 250 с.
37. Рахно К. Ю. Гончарское ремесло сквозь призму мифологического мышления / К. Ю. Рахно // Древнее гончарство: итоги и перспективы изучения. – М. : Институт археологии РАН, 2010. – С. 245–250.
38. Розенфельдт Р. Л. Кераміка / Р. Л. Розенфельдт // Археологія с древнейших времен до средневековья : в 20 т. – Древняя Русь. Быт и культура / Д. А. Беленькая, Г. К. Варнер, Е. В. Воробьева и др. – М. : Наука, 1997. – С. 22–28.
39. Рыбаков Б. А. Знаки собственности в княжеском хозяйстве Киевской Руси X–XII вв. / Б. А. Рыбаков // СА. – 1940. – Т. VI. – С. 227–257.
40. Рыбаков Б. А. Ремесло древней Руси / Б. А. Рыбаков. – М. : Изд-во АН СССР, 1948. – 792 с.
41. Сагайдак М. А. Давньокиївський Поділ: Проблеми топографії, стратиграфії, хронології / М. А. Сагайдак. – К. : Наукова думка, 1991. – 168 с.
42. Сарычев И. Г. Новые результаты в изучении древнерусских гончарных клейм / И. Г. Сарычев // История и археология Слободской Украины : тезисы докл. и сообщ. Всеукр. конф., посв. 90-летию XII Археологического съезда. – Харьков, 1992. – С. 189–190.
43. Терський С. В. Лучеськ X–XV ст. / С. В. Терський. – Львів : Вид-во Нац. ун-ту «Львівська політехніка», 2006. – 252 с.
44. Тимошук Б. О. Давньоруська Буковина (X – перша половина XIV ст.) / Б. О. Тимошук. – К. : Наукова думка, 1982. – 206 с.; іл.
45. Толочко П. П. Древний Киев / П. П. Толочко. – К. : Наукова думка, 1983. – 337 с.: іл.
46. Ягодинська М. О. Давньоруські клейма Західного Поділля / М. О. Ягодинська // Археологічні студії. – Львів, 2000. – Вип. 1. – С. 283–296.

I. Gotun, M. Gun

THE HODOSIVKA-ROSLAVSKE SETTLEMENT CERAMIC COMPLEX AS AN INDICATOR OF ITS INHABITANTS' SPIRITUAL CULTURE

Certain features of the material culture of Hodosivka-Roslavske inhabitants circa XI–XII–XIV centuries have already been described in literature; therefore this article is devoted to some aspects of their spiritual culture. Consideration of the specifics of ornamentation and branding of pottery on one hand leads to the conclusion, that general Rus tendencies have been dominant in the population's traditions, on the other – demonstrate the socioeconomic uniqueness of the settlement.

Keywords: Hodosivka-Roslavske settlement, Ancient Rus, ceramic wares, branding, ornament.

Матеріал надійшов 13.01.2014

УДК [90Н : 902. 3] (477)

Пустовалов С. Ж.

АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ НАПІВЗЕМЛЯНКИ ШЛЯХТИ ТА ПРИЛЕГЛОЇ ДО НЕЇ ТЕРИТОРІЇ НА ОСТРОВІ БАЙДА

Статтю присвячено публікації матеріалів розкопок оселі знаті та прилеглої території на острові Байда.

Ключові слова: Запорозька Січ, князь Вишневецький, напівземлянка, розкопки.

У 2012 році Малохортицька експедиція УТО-ПК (Українського товариства охорони пам'яток історії та культури) продовжила роботи на о. Байда (Мала Хортиця). Головним завданням стало дослідження території городища на південь від напівземлянки шляхти, яка була вивчена у 2007 році. В експедиції брали участь студенти-практиканти Києво-Могилянської академії: М. С. Бондарев, М. С. Глядяєва, О. В. Зінченко, К. О. Ісакова, П. О. Логвінова, К. В. Недоговор, К. А. Олешко, М. В. Столярова, Ю. І. Стьопкіна, І. О. Шевченко, Н. Р. Юрчишин – та волонтери: М. А. Копил, В. С. Пустовалов.

Від початку робіт на острові Байда перед дослідниками постійно стояло питання: де може знаходитися оселя Дмитра Івановича Вишневецького? Розкопи, закладені в 1991–1992 рр., не виявили переконливих доказів, що князь жив

саме в центрі території, оточеної укріпленнями. Знайдена на найвищому місці острова слюсарня майстерня або кузня, за тодішніми міркуваннями, навряд чи могла знаходитися поруч із оселею князя. Висловлювалося припущення, що помешкання Д. І. Вишневецького мусило бути у безпечнішому місці: попід південним валом або східним найвищим валом. Саме там упродовж 10 років велися розкопки [2; 3; 5; 6; 8; 9]. Але їхні матеріали не давали змоги інтерпретувати виявлені знахідки як оселю когось із шляхти. Всі досліджені землянки та напівземлянки мали приблизно одну конструкцію: прямокутні або квадратні заглиблені у землю котловани розмірами 4x4 м або 4x8 м; каркасні стіни виповнені з тину та замащені обмазкою на п'ядь, пічкикам'янки, нари, на яких спали, сміття, яке вкривало всі кути та долівки приміщень на 40–50 см,